

19. YÜZYIL ORTALARINDA KOCAELİ SANCAĞI VE BİR TANZİMAT BÜROKRATININ YOLSUZLUĞU

Kemalettin KUZUCU*

Kocaeli sancağı 19. yüzyılın ilk yarısında sırasıyla Cezâir-i Bahr-i Sefîd, Hudavendigâr, Bolu, Kastamonu ve Girit eyaletleri sınırları içerisinde kaldıktan sonra, nihayet 1856 yılında yeniden Hudâvendigâr Eyaleti'ne bağlanmıştır. Bu tarihte sancağın başında yönetici olarak “kaymakam” bulunmaktaydı. Tanzimat'tan önceki mülkî idare sisteminde sancak yöneticisi olan mütesellimin görevlerini üstlenen kaymakam, doğrudan Dâhiliye Nezareti'ne bağlıydı ve atanma ve diğer özlük işleri burada yapılmaktaydı. Eyaletin valisine karşı sorumluluğu bulunan kaymakamın, bağımsız olarak önemli kararlar alıp yürütme yetkisi sınırlı idi.¹ 1854 yılında Kocaeli Kaymakamlığı'na getirilen Hüseyin Remzi Paşa² hâlen görevine devam etmekte, naipliğini ise Edib Efendi yürütmekteydi. Kocaeli'ne kaza ve nahiye olarak bağlı 23 idari birim bulunmaktaydı. Bugünkü karşılıkları köşeli ayrıçla gösterilmiş olan bu birimler şunlardı: 1. İzmid kazası ile Ayvacık, Bahçecik ve Yeniköy nahiyeleri, 2. Karamürsel nahiyesi, 3. Gekbuze [Gebze] nahiyesi, 4. Kartal nahiyesi (Aydos ile), 5. Yoros (nâm-ı diğer Beykoz) nahiyesi, 6. Şile nahiyesi, 7. Taşköprü nahiyesi, 8. Beşdivan, 9. Ağaçalı nahiyesi, 10. Akabâd [Akçaova], 11. Kaymas [Araman] nahiyesi, 12. Kandıra nahiyesi (Gençli ile), 13. Şeyhler [Kaynarca], 14. Karasu (nâm-ı diğer Pazarsuyu), 15. Adapazarı (Sapanca ile), 16. Hendek (Akyazı ile), 17. Âb-ı Safî [Karapürçek], 18. Sarıçayır, 19. Dodurga, 20. Taraklı Yenicesi, 21. Geyve, 22. Akhisar-ı Geyve [Pamukova], 23. Yalakâbâd [Yalova].³

Sancak yönetimi bu yıllarda çok sık el değiştirmiştir. Hüseyin Remzi Paşa'nın 1857'nin son aylarında vefat etmesi üzerine yerine Vahid Paşa getirilmiştir. Ancak Vahid Paşa kaymakam değil, mutasarrıf sıfatıyla atanmıştır. Kocaeli'nin Hudâvendigâr'a bağlılığını etkilemeyen bu değişikliğin nedenini bilmiyoruz.⁴ Vahid Paşa atanmasının üzerinden bir yıl

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Belge ve Bilgi Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: kemalettin.kuzucu@marmara.edu.tr

1 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 236.

2 Selefî Edhem Paşa'nın kötü idaresi nedeniyle sancakta asayişin bozulmasına sebep olması ve meclis üyeleriyle anlaşmazlığa düşmesi üzerine Edhem Paşa görevden alınarak yerine 27 Şubat 1854 tarihinde Hüseyin Remzi Paşa atanmıştır (BOA, İ. DH, nr. 315/13219; A. MKT. MVL, nr. 68/1)

3 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye*, Defa 10, Dârü't-Tıbaat'ül-Âmire, İstanbul 1272, s. 85. Yer adlarının bugünkü karşılıkları hakkında bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2006.

4 “İzmid Kâimmakâmı Hüseyin Remzi Paşa'nın vefatı vukûuna mebnî liva-yı mezbûrun Hudâvendigâr eyaletine merbutiyeti yine bâki ve cârî olmak üzere mutasarrıflık unvanıyla Zaptiye Meclisi azasından Tekfurdağı Kâimmakâmı esbak Saâdetlü Vahid Paşa'ya tevcihi hususuna bi'l-istizân irade-i seniyye-i hazret-i şâhâne müteallik ve şeref-sudûr buyrulurak ...” (2 R 1274/20 Kasım 1857, BOA, A. MKT. MHM, nr. 120/49).

geçmeden 11 Eylül 1858 tarihinde ölünce⁵ göreve, aşağıda üzerinde uzunca duracağımız Hasan Efendi vekâlet etmiştir. İki hafta sonra İzmit'in başına atanan Ömer Tufan Paşa'nın unvanı ise yeniden "kaymakam"dır.⁶ Tufan Paşa'nın ihmalkâr davranıp devlet işlerini aksatması ve adının tersanedeki yolsuzluğa karışmasından dolayı 1860 ortalarında azledilmesi üzerine, yerine denizcilik işlerinde tecrübe sahibi Ragıb Paşa getirilmiştir.⁷ Ragıb Paşa'nın memuriyeti sadece yedi ay sürecek, 1861'in başında görevden ayrılması üzerine İzmit aynı yıl içerisinde dört yönetici değiştirmiş olacaktır. Yılın başında görevi devralan Cemil Bey'e Nisan ayında işten el çektirilince yerine Mustafa Arif Efendi atanacak,⁸ bunun da üç aydan biraz fazla süren kaymakamlığından sonra koltuğa Hasan Efendi oturacaktır.

Kocaeli Kaymakamı ve Mutasarrıfı Hasan Paşa

Kocaeli'nin ileri gelenlerinden ve liva meclisi azası olan Hasan Hüseyin Efendi 1861 Ağustos'unun başında göreve başlamıştır.⁹ Kayıtlarda daha ziyade birinci ismiyle zikredilen Hasan'ın kaymakamlığa atanması sancak genelinde memnuniyetle karşılanmıştır. Mahalle ve köy muhtarları, cami imamları, eşraf ve liva meclisi üyeleri ve gayrimüslim temsilcileri tarafından Bâbiâli'ye gönderilen teşekkür mahzarlarında, Hasan'ın "sadâkat dirâyet ve hakkaniyet erbâbindan" olmasının yanında, Tanzimat'ın ruhuna uygun biçimde bütün tebaaya eşit ve adil yaklaştığı vurgulanmış, yöreyi tanıyan ve bölgenin sorunlarını yakinen bilen birisi olarak göreve getirilmesi isabetli bulunmuştur.¹⁰ Eskiden beri bulunduğu meclis azalığı sırasında edindiği birikiminin yeni görevinde kendisine avantaj sağlayacağı ifade edilmiştir.¹¹

Aynı yılın sonbaharında İzmit sancağı Hüdavendigâr'dan ayrılarak, müstakil mutasarrıflık haline getirildi.¹² Sultan Abdülaziz'in iradesinde belirtildiği üzere bu düzenlemede, sancağın büyüklüğü ve eyalet merkezine uzaklığı nedeniyle idari ve bürokratik konularda yaşanan aksaklıklar etkili olmuştu.¹³ Statü değişikliğinde konjonktürel kaygılarla İzmit'in stratejik konumu göz önünde tutulurken, liman ve tersanesinin yeni dönemde ticarî ve siyasi açıdan daha önem kazanacağı da hesap edilmiştir.¹⁴ Düzenleme ile Bursa'nın yükünün hafiflediği

5 BOA, İ. MVL, nr. 403/17510, lef 1. Vahid Paşa ölünce, Zaptiye Meclisi azalığından aldığı ve geçici olarak başkasına verilmekte olan 2.000 kuruşun yarısının, annesi Mahper, eşi İsmet, oğlu Fuad ve kızı Fatma arasında 250'şer kuruş olarak paylaşılması kararlaştırılmıştır (13 S 1275/22 Eylül 1858, BOA, İ. MMS, nr. 13/545).

6 İntihâb-ı Memurîn Cemiyeti'nden Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen müzekkerede, "Tufan Paşa eğerce ceride-i mahsûsada mukayyed değil ise de mutasarrıflığın kemâ-kân kâimmakamlık unvanına tahviliyle kâimmakamlık-ı mezkûra muhassas olan 8.820 kuruş maaş ile Paşa-yı mûmâ-ileyhin tayini"nin uygun görüldüğü ifade edilmiş (BOA, İ. MVL, nr. 403/17510, lef. 3), padişah da bu düzenlemeyi onaylamıştır (14 S 1275/23 Eylül 1858, BOA, İ. MVL, nr. 403/17510, lef 5).

7 "İzmid Mutasarrıfı Tufan Paşa'nın mehâmm u mesâlih-i seniyyeye dair vuku bulan iş'ârâtı icrâ edemediği ve vezâif-i mürettebesinde tekâsül ve teşâmuhu derkâr idüğü cihetlerle orada bekâsı câiz olamayacağına ve zikrolunan mutasarrıflığın Tersâne-i Âmir'e'ye müteallik hususâtça münâsebeti olduğuna binâen Paşa-yı mûmâ-ileyhin azliyle yerine Meclis-i Bahriye Reisi sâbık Saâdetlü Râgıb Paşa hazretlerinin icrâ-yı memuriyeti ..." (27 L 1276/19 Mayıs 1860, BOA, İ. MMS, nr. 18/806).

8 "İzmid Kâimmakâmı Saâdetlü Cemil Bey Efendi'nin hasbe'l-icâb inisâli vukûuna mebnî yerine Sayda Defterdârı sâbık Mustafa Arif Efendi hazretlerinin tayini Meclis-i Vâlâ'da tensîb olunarak bi'l-istizân irade-i seniyye-i hazret-i şehriyârî dahi ol merkezde müteallik ve şeref-sudûr buyrulup ..." (18 L 1277/29 Nisan 1861, BOA, A. MKT. MVL, nr. 127/43).

9 11 S 1278 (18 Ağustos 1861), BOA, A. MKT. MHM, nr. 231/50; *Takvim-i Vekâyi*, nr. 618, 22 Safer 1278.

10 BOA, A. TŞF, nr. 35/47. Kazalardan gönderilen mahzarların tamamında basmakalıp biçimde "Sancağımıza bu kere ricâl-i Devlet-i Aliyye'den saâdetlü Hasan Efendi bâ-ferman-ı âli kâimmakam tayin buyrulup mûmâ-ileyhin fatânet ve dirayet ve hakkaniyeti mazbut ve meşhûdumuz olduğundan ve ahvâl-i sancağa malumât-ı kâmileli bulunduğuna mebnî her bir umuru ru'yet ve tesviyede hakkaniyeti iltizâm eder ve bilcümle tebaa ve ahaliyi siyyân tutar ve büyük ve küçüğe muamele-i dil-nevâzi ile istihsâl-i umumî eyler..." ifadesi görülmektedir (BOA, A. MKT. UM, nr. 506/1).

11 BOA, A. TŞF, nr. 35/32, lef 7

12 *Takvim-i Vekâyi*, nr. 622, 23 R 1278/28 Ekim 1861.

13 Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nr. 230, 26 Rebûlevvel 1278/1 Ekim 1861. Düzenlemenin gerekçeleri, yeni unvanıyla İzmid Mutasarrıfı Hasan Efendi'ye gönderilen 7 Ekim 1861 tarihli şukkada şöyle ifade edilmiştir: "İzmid sancağının derkâr olan cesâmeti ve merbût olduğu Hudâvendigâr eyaletine bu'diyeti cihetiyle müşkülât ve maslahatça taahhurât vuku bulmakta olduğundan eyâlet-i mezkûreden tefrikiyle ayrı bir mutasarrıflık ittihâz olunarak rûtbe-i hâliyyeniz ile zât-ı saâdetlerinin mutasarrıfı nasb olunması hususuna bi'l-istizân irade-i seniyye-i cenâb-ı padişahî müteallik buyurulup ..." (BOA, A. MKT. UM, nr. 504/46)

14 Tercümân-ı Ahvâl, nr. 88, 2 Rebûlâhîr 1278/7 Ekim 1861.

de muhakkaktır. Bu arada İzmit Kazası'na bağlı olanlar dışındaki dokuz nahiye de kaza statüsüne kavuşturulmuş, böylece kaza sayısı 27'ye çıkmıştır. Bunlar sırasıyla Âb-ı Safi, Adapazarı maa-Sapanca, Ağaçalı, Akâbâd, Akhisar-ı Geyve, Beşdivan, Beykoz (nâm-ı diğer Yoros), Dodurga, Gekbuze, Geyve, Gölpazarı, Akyazı maa-Hendek, İzmid, İznik, Kandıra maa-Gençli, Karamürsel, Karasu (nâm-ı diğer Pazarsuyu), Kartal maa-Aydos, Kaymas, Lefke (Osmaneli), Pazarköy maa-Gürle[Orhangazi], Sarıçayır, Şeyhler, Şile, Taraklı Yenicesi, Taşköprü ve Yalakâbâd olarak sıralanmaktaydı. İzmit kazasına bağlı üç nahiyenin konumunda değişiklik yapılmamıştı.¹⁵

Bâbîâli yönetici değişikliğine gitmemiş, kaymakam Hasan'ın unvanını mutasarrıflığa tahvil etmişti. Hasan, Sadaret'e gönderdiği 10 Ekim tarihli arzıda, "İzmid kâimmakamlığının mutasarrıflığa tebdili"nden ötürü teşekkürünü bildirmiştir.¹⁶ Gerek sancağın yapısal değişikliği gerekse Hasan'ın görevinde kalması, sancak genelinde olumlu karşılanmıştır. Atama fermanı hükümet konağı avlusunda eşraf ve ahalinin katıldığı törende okunmuş, bağlı kaza, nahiye ve köylerin Müslüman ve gayrimüslim yöneticileri ve ileri gelenleri, tıpkı kaymakamlığa atanması sırasında yaptıkları gibi, yeni karardan duydukları sevinci Bâbîâli'ye iletmışlerdir.¹⁷ İstanbul'daki Ermeni Patriği Mağakyan ile Rum Patriği Joakim ise, cemaatlerinin piskopos, papaz ve kocabaşları ile nüfuzlu şahsiyetlerin imzalarını taşıyan ve atamadan memnuniyeti içeren mahzarları Hariciye Nezareti'ne sundular.¹⁸ Hasan Paşa hakkındaki müspet tepkiler Bâbîâli nezdinde de memnuniyetle karşılanmıştır. Hasan'a gönderilen 9 Ekim 1861 tarihli şukkada, bilgeliğini ve zekâsını, kendisine olan güven duygusunu sarsmadan, devlet ve millet uğrunda kullanması istenmiştir.¹⁹

Düzenlemenin ardından Hasan, Rumeli Beylerbeyliği payesi²⁰ ve ikinci rütbeden mecidi nişanı ile taltif edildi.²¹ Hasan Paşa'nın Kapu Kethüdalığı görevi ise Bâbîâli Evrak Odası'nın deneyimli halifesi Ali Bey'e verildi.²² Hasan Paşa, Sadaret'e gönderdiği 20 Kasım 1861 tarihli yazısında, verilen paye ve nişanı kendisinin hak etmeyip, padişahın ihsanı olduğunu bildirerek teşekkürünü sundu.²³ Sadaret Müsteşarlığı'na atanan İsmail Hakkı Bey'i tebrik maksadıyla gönderdiği 25 Kasım tarihli tahriratıyla teşekkürünü yineledi.²⁴ Hasan Paşa'nın, emsallerinden düşük olan maaşı Mayıs 1862'de düzeltilmiş ve 15.000 kuruşa yükseltilmiştir.²⁵

Vakanüvis Lütfi Efendi, İzmit'in Hudâvendigâr'dan ayrılmasını anlattığı bölümde,

15 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye*, Defa 16, Dârü't-Tıbaat'ül-Âmire, İstanbul 1278, s. 135.

16 BOA, A. MKT. UM, nr. 509/50.

17 İzmit merkezden aralarında meclis üyeleri, naib, tersane çalışanları, çeşitli daire memur ve kâtipleri ile Rum ve Ermeni vücûhun da bulunduğu 59 kişi ile yirmi altı kaza müdürü ve ileri gelenlerinin imzalarını taşıyan 12 Ekim tarihli mahzar için bkz. BOA, A. MKT. UM, nr. 506/1, lef 1.

18 BOA, MVL, nr. 616/47.

19 BOA, A. MKT. UM, nr. 505/12. Sadaret'ten Hasan'a gönderilen 29 Ekim 1861 tarihli yazıda şu düşüncelere yer verilmiştir: "Hoşnûd-i umumîyi mutazammın liva-yı mezkûr meclisinin vürûd eden mazbatası dahi mütalaa olundu. İzmid sancağının bu suretle mutasarrıflığa tahvili mesâlih-i mülkiyye ve maliyyesinin daire-i mazbûtiyyet içinde hüsn-i cereyanı maksadına mebnî olarak zât-ı saâdetleri ise dirayetli ve oranın ahvâl-i umûmiyyesine vukufu bendegân-ı Devlet-i Aliyye'den olduğunuzdan ve liva-yı mezbûra vukû'-ı memuriyetinizden beri hakk-ı şerifinizde ibraz olunan hoşnûd-i umumî dahi mukaddime-i âsâr-ı muvaffakiyyet demek olduğundan her halde temâmî-i ifâ-yı levâzım-ı memuriyetle isbât-ı me'ser-i kârdânîye himmet etmeniz lâzım geleceği beyanıyla şukka-yı mecî terkîm kılındı." (BOA, A. MKT. UM, nr. 511/48).

20 5 CA 1278 (9 Kasım 1861), BOA, İ. DH, nr. 480/32333.

21 BOA, A. DVN. MHM, nr. 34/77; *Takvim-i Vekâyi*, nr. 625, 2 Cemâziyelâhir 1278.

22 17 CA 1278 (21 Kasım 1861), BOA, İ. DH, nr. 481/32378; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye*, Defa 17, Dârü't-Tıbaat'ül-Âmire, İstanbul 1279, s. 87.

23 "... bunların hiçbirisi liyakat ve istihkakından olmayıp mutlaka hakk-ı nâ-ahakk-ı kemterânemde hadd ve mikdâr-ı çâkerânemden efzûn-ter-i sezâvâr buyurulagelen mahâsin-enzâr-ı mekârim-nisâr-ı hazret-i veliyy'un-ni'amîleri âsâr-ı hayriyyesi cümlesinden olmasına mebnî şu babda ne suretle ve ne türlü teşekkür etsem az geleceği bedihî olup..." (BOA, A. MKT. UM, nr. 521/66).

24 22 CA 1278 (25 Kasım 1861), BOA, A. MKT. UM, nr. 521/75.

25 Bu tarihte Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azasından Nevres Paşa Bursa mutasarrıflığına tayin edilmiş, ondan boşalan azalık maaşı olan 15.000 kuruş Hasan'a tahsis edilmiştir. Hasan'ın 7.500 kuruş maaşı ise hazineye devredilmiştir (BOA, A. MKT. UM, nr. 564/33).

“İzmid vücûhundan ve erbâb-ı cerbezeden” şeklinde tanıttığı Hasan’ın önce kaymakamlığa ardından mutasarrıflığa yükselişini, onun Damad Mehmed Ali Paşa²⁶ ile olan özel ilişkilerine bağlar. Bununla birlikte görevden uzaklaştırıldığını ve uzun süre sıkıntı yaşadığını kaydeder.²⁷ Lütfi, 1862-1863 olayları arasında, aynı Hasan Paşa’nın Varna kaymakamlığına atandığını yazmış ise de,²⁸ aşağıda görüleceği üzere, Hasan’ın böyle bir göreve getirilmiş olması tarihî ve idari açıdan mümkün değildir.

Hasan’ın görevde bulunduğu sırada Kocaeli’nin önemli sorunlarından birisi eşkıyalık hareketleriydi. Buraya atadığı yöneticilerin dikkatini bu soruna çeken devlet, icap ettikçe İstanbul’dan takviye kuvvetler sevk etmekteydi. Yukarıda değinildiği üzere, bu konu birçok kaymakamın başını yemiş olmakla birlikte, sık sık yönetici değişikliği de bölgenin istikrara kavuşmasına engel teşkil etmiştir.

Hasan Paşa zamanında Kocaeli’nde birtakım imar faaliyeti ve kamu binası inşa edildiği görülmektedir. Geyve kazasında Sakarya nehri üzerindeki kârgir köprü yıkıldığı için kısa sürede yeniden inşa edilmiştir.²⁹ Hüseyin Remzi Paşa zamanında, 1855’te temeli atılan Kasr-ı Hümâyûn’un saltanat kapısının üzerinde yer alan 1279/1862-1862 tarihli kitabesi, bunun Hasan Paşa zamanında tamamlandığını göstermektedir. Sultan Abdülaziz’in İzmit’i ziyaretlerinde kullanması için yaptırılan kasır, II. Mahmud’un şehri ziyaret ettiği 1836 tarihinde yapılan ve daha sonra yanan kasrın yerinde inşa edilmiştir. 1861 yılında kenti ziyaret eden Perrot da padişahın burada bir saray yaptırmakta olduğunu kaydetmiştir.³⁰ Bununla aynı tarihte inşa edilen diğer bir yapı ise, bugün Atatürk ve Redif Müzesi olarak hizmet veren, İzmit redif dairesidir.

Hasan Paşa zamanında inşasına girişilen en önemli yapılardan birisi hükümet konağıdır. Ancak aşağıda değinildiği üzere, büyük bir yolsuzluğa sahne olan binanın mefruşatının tamamlanması ve hizmete girmesi onun azlinden sonradır. Eylül 1862’de İzmit’e gelen A. de Moustier, konağın tamir edilmekte olduğunu ve meclis üyeleri ile birlikte kaymakamı çadırdaki gördüğünü yazmıştır. Kaya, bu tanıklığı, konağın yeni inşa edilmeyip onarım geçirdiği şeklinde değerlendirmektedir. Yazar, Bâbîâli’nin, çok masraf tutacağı için yeni bir konak inşa etmek yerine, şehrin merkezî yerinde bulunan bir konağın satın alınarak mutasarrıflık dairesine dönüştürülmesini tavsiye ettiğini belirtmektedir.³¹ Fakat bu düşünce gerçekleşmemiş, eski konak yıkılarak enkazının kiremit ve benzeri sağlam malzemeleri yeni binanın inşasında değerlendirilmiş, bir kısmı satılmış, bir kısmı yakacak olarak fukaraya dağıtılmış, kıtık minderler ise geçici hükümet konağı ittihaz edilen Andon Ağa Konağı’nın tefrişinde kullanılmıştır. Yıkılan konağın mefruşatı ile enkazının bir kısmına ise mutasarrıf Hasan el koymuştur. Yolsuzluk nedeniyle konak faaliyete geçirilemeyip atıl kalmış,³² ancak müfettiş Ahmed Vefik’in Bâbîâli’den acilen mühendisler görevlendirilmesini sağlamasıyla ikmâl edilebilmiştir. Hasan’ın konak üzerinden yaptığı yolsuzluk, azline ve hapsine yol açan yolsuzluk suçları zincirinin sadece bir halkasını teşkil edecektir.

İzmit’teki Tanzimat uygulamalarını denetlemek ve Hasan’la ilgili suçlamaları incelemek üzere bölgeye gelen Ahmed Vefik’in Gemlik’te iken Sadaret’e gönderdiği 26 Ekim 1863

26 Aslen Hemşinli olan Mehmed Ali Paşa, II. Mahmud’un kızı Adile Sultan’la evlenmesinin ardından 1845 yılında Kaptanıderya, 1849’da Serasker, 1852’de sadrazam olmuştur (İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Son Sadrazamlar*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, I, 59-60).

27 Ahmed Lütfi, *Vakanivis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, haz. M. M. Aktepe, TTK Yayınları, Ankara 1988, X, 43.

28 Ahmed Lütfi, *Tarih*, X, 84. 1867 yılında Biga sancağından Varna sancağına atanan Hasan Bey (BOA, A. MKT. MHM, nr. 385/33), Çankırı’ya atanan Hasan Mümtaz Paşa ve Rodos mutasarrıflığını yürüten Hasan Hüsnü Paşa (BOA, A. MKT, nr. 400/23) bulunmaktadır. Ayrıca 1866-1867 tarihleri arasında İzmit mutasarrıflığını yürüten Hasan Tahsin Paşa vardır. Bu tarihlerde mutasarrıflar sık sık değiştiğinden, Lütfi Efendi bunlardan birincisiyle karıştırmış olmalıdır.

29 *Takvim-i Vekâyi*, nr. 621, 13 Rebiülâhîr 1278; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 95, 17 Rebiülâhîr 1278/22 Ekim 1861.

30 Şennur Kaya, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmit Kenti*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2009, s. 169-170.

31 Ş. Kaya, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmit Kenti*, s. 74-75.

32 BOA, MVL, nr. 725/50.

tarihli yazısına göre, Hasan Ağa konağı 350.000 kuruşa inşa ettirmiştir. Ancak konağın harem dairesi olmadığından sancağa gelen memurlar müşkülât çekmekteydi. Şehirde kiralamak için uygun bir ev yoktu. Ahmed Vefik, küçük bir ek bina inşasıyla sorunun çözülebileceğini düşünmüş, fakat 5.000-6.000 bin kuruşa ihtiyaç göstermesinden dolayı bundan vazgeçip, Hasan'ın el konulan konağının bu işe tahvil edilmesini önermiştir. Zira Hasan'ın konağı 300.000 kuruş değerinde olmasına rağmen, müzayedede 30.000 kuruşa bile alıcı bulamamıştır.³³

Ahmed Vefik Efendi'nin Müfettişliği

Tanzimat'la birlikte merkezî bir idare kurmak isteyen Osmanlı hükümetinin en önemli adımlarından birisi vilayet sistemini uygulamaya koymasındır. Bunun hayata geçirilmesinden önce, taşradaki sorunların tespiti ve çözüm yollarının araştırılması amacıyla teftiş düşüncesi geliştirildi. Yönetici ve memur düzeyindeki ehliyetsiz ve liyakatsiz kişilerin suiistimallerinin araştırılması ve yörelerin güvenlik ve bayındırlık sorunlarının planlanması amacıyla 1863 yılının Mart'ında Meclis-i Vâlâ azası dört bürokratin Anadolu ve Rumeli'ye gönderilmesine karar verildi.³⁴ Olağanüstü yetkilerle donatılmış olan müfettişlerin görevleri arasında vergi kayıtlarını incelemek, rüşvet alan ve devleti zarara uğratan memurları azletmek, faizci ve tefecilerle mücadele etmek, zaptiye teşkilatının çalışmalarını denetlemek, yeni yollar açılması ve eskilerinin onarılması, telgraf hatları döşenmesi, ziraatı geliştirmeye dönük projeler üretilmesi, tarihî eserlerin bakım ve onarımı, hükümet konağı ve hastane benzeri binalar inşası, nüfus tespiti gibi işler bulunuyordu.³⁵ Ülke, ikisi Rumeli'de, ikisi de Anadolu'da olmak üzere dört teftiş bölgesine ayrılmıştı. Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa'nın gözdelerinden olup, elçilik, valilik ve Encümen-i Dâniş üyeliği dâhil birçok yurtiçi ve yurtdışı görevinde bulunduktan sonra 1861'de Evkaf Nezareti'nin başına getirilen ve II. Abdülhamid döneminde sadrazamlığa kadar yükselecek olan Ahmed Vefik (Paşa), Meclis-i Vâlâ azası olduğu 1863 Mart'ında, İzmit'in içerisinde yer aldığı bölgeyi teftiş etmekle görevlendirildi. Kocaeli ve İçel sancaklarının batısında kalan bölgeyi tanımlayan ve 1864 Eylül'üne kadar sürecek olan Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliği görevi, reformların uygulamaya konmasını, yolların denetlenmesini ve bir inşaat programı oluşturulmasını içeriyordu.³⁶

Teftiş görevine Kocaeli'nden başlayan Ahmed Vefik'in burada dikkatini çeken ilk sorun vergi yolsuzluğu oldu. Vergi tahsilâtıyla görevli olup belirlenen orandan daha yüksek miktarlarda vergi toplayan bazı muhtar ve kocabaşları cezalandırdı.³⁷ Rüşvet ve irtikâbın başlıca aktörü Mutasarrıf Hasan Paşa ise Ahmed Vefik'in gelmesinden bir ay önce azledilmişti. Kendisine verilen talimat kapsamında yukarıda belirtilen işlerin hepsine el atmak suretiyle müfettişlik görevini başarılı bir şekilde tamamlayan Ahmed Vefik'in İzmit'teki faaliyetleri Öntuğ tarafından kapsamlı biçimde incelendiğinden, burada sadece mutasarrıf Hasan Paşa etrafında gelişen yolsuzluk ve bununla mücadelesi üzerinde durulacaktır.

Ahmed Vefik Efendi'nin müfettiş olarak görevlendirilmesi, Hasan'ın kaymakamlığa ve mutasarrıflığa atanması sırasında kamuoyunda oluşan büyük heyecan dalgasının birden bire onun aleyhine dönmesiyle sonuçlandı. Rum cemaati kocabaşları ve seçkinleri, bir o kadar müderris, şeyh, rüştiye hocası, imam, muhtar ve vücûh-ı belde, Hasan'ın üzerine

33 BOA, MVL, nr. 659/95.

34 M. Murat Öntuğ, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya 2009, s. 22-23.

35 M. M. Öntuğ, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, s. 29-30.

36 Béatrice Saint-Laurent, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. P. Dumont-F. Georgeon, çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 83-84.

37 Erkan Tural, "Kuzeybatı Anadolu Kentlerinde İki Osmanlı Aydını ve Ahmed Vefik Paşa Raporu", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. 16, Sayı 2, Nisan 2007, s. 97.

gidilmesinden dolayı teşekkürlerini sundular. Hasan'ın lehine tek tepki, İstanbul Ermeni cemaatinden gelmiştir. Azledilmesinden yaklaşık bir hafta önce, aralarında Ermeni Patrik Kaymakamı Stefan ile papaz ve rahiplerin de bulunduğu on beş kişi tarafından Hariciye Nezareti'ne sunulan 12 Şubat 1863 tarihli mahzarda, İzmit Ermenilerinin Hasan'ın idaresinden ve kendilerine yaklaşımından övgüyle bahsedilmiştir.³⁸

Üç aylık çalışmanın sonunda Ahmed Vefik, Sadaret'e gönderdiği tahriratta, sorunun çözümü konusunda hayli mesafe alındığını, başlangıçta günde üç yüzü bulunan şikâyetçi sayısının yirminin altına düştüğünü, ancak tamamen sonlandırılmasının daha aylarca süreceğini bildirdi. Kalan işleri Mutasarrıf Maşuk Paşa'ya havale ederek, büyük bir kalabalığın katıldığı uğurlama töreninin ardından Haziran sonlarında Karesi'ye hareket etti.³⁹

Ahmed Vefik, Kocaeli'nde bir kanal açılması, arazi imarı ve yol düzenlemesi ile güvenlik güçlerinin nizamı, yerel yöneticilerin özlük ve idari haklarının iyileştirilmesi, bir hastahane-i umumî açılması gibi bayındırlık ve mülkiye ile ilgili konularda çalışmıştır.⁴⁰ Ahmed Vefik'in İzmit'te bulunduğu sırada sancağın idari taksimatı yeniden belirlendi. Nisan 1863 tarihli düzenleme ile 27 kazadan bazıları birleştirilerek kaza sayısı 11'e düşürüldü. Bunlarda görev yapan müdürlerin maaşları, kazaların "cesâmet ve ehemmiyeti-i mevkiyyelerine nispeten" yeniden belirlendi. Daha önce toplamı 5.670 kuruş olan kaza müdürlerinin maaşlarına 8.080 kuruş zam yapılarak 13.750 kuruşa yükseltildi.⁴¹

KAZA ADI	HANE SAYISI	MÜDÜRÜ	MAAŞI (kuruş)
Lefke maa-Gölpazarı	3.630	Aziz Bey	1.750
Kartal maa-Gekbuze ve Taşköprü	5.440	Mahmud Bey	1.500
Şile maa-Beykoz ve Akva	4.300	Abdülhalim Efendi	1.500
Kaymas maa-Adapazarı	5.200	Dilaver Efendi	1.250
Pazarköy	2.375	Necmi Efendi	1.250
İzmit	2.150	Mahmud Efendi	1.250
Yalakâbâd maa-Karamürsel	3.150	Ali Efendi	1.250
Kandıra maa-Beşdivan, Ağaçalı, Karasu, Şeyhler	4.100	Hüsrev Efendi	1.000
Âb-ı Safî maa-Sarıçayır ve Hendek	1.450	Mehmed Şükrü Efendi	1.000
Dodurga maa-Taraklı ve Geyve	2.920	Mehmed Haki Efendi	1.000
Akhisar-ı Geyve	2.150	Trabzonlu Osman Efendi	1.000
TOPLAM	36.895	-	13.750

Hasan Paşa'nın Yolsuzluğu ve Yargılanması

Dünyanın her tarafında idari düzenlemelerin emekleme döneminde görüldüğü gibi, Tanzimat reformları sırasında bazı sancak kaymakamları kanun ve yönetmeliklerin kendilerine tanıdığı yetkileri kötüye kullanmışlar, yaptıkları usulsüzlükler nedeniyle birtakım sosyal karışıklıkların doğmasına sebebiyet vermişlerdir.⁴² Kocaeli Sancağı da Hasan Paşa'nın şahsı, ailesi ve yakın adamlarının etrafında gelişen ilginç ve büyük bir yolsuzluğa sahne olmuştur. Konuyla ilgili belgeler ve gazete haberlerine bakıldığında

38 "... mutasarrıf-ı müşârun-ileyh hazretlerinden ez-her cihet hoşnûd ve şâkir bulundukları İzmid'de mutavattin millet-i âcizânemiz kocabaşları kulları taraflarından bil-vürûd merbutan takdim kılınan Ermeniyy'ül-ibare mahzar mealinde muharrer ve mestur bulunmuş olmakla beyan-ı hale ibtidâr kılındı. Ol babda ve her halde emr u ferman hazret-i men lehü'l-enrindir." (23 Şaban 1279/12 Şubat 1863, BOA, MVL, 410/58).

39 BOA, İ. DH, nr. 509/34672; M. M. Öntuğ, Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği, s. 84.

40 *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*, nr. 928, 7 Rebiülevvel 1281/10 Ağustos 1864.

41 26 L 1279 (15 Nisan 1863), BOA, Y. EE, nr. 33/30. Salnamede kaza sayısı aynı gösterilmekle birlikte, isimlerinde farklılık bulunmaktadır: İzmit maa-nevâhî, Karamürsel maa-Yalakâbâd, Taşköprü maa-Beşdivan ve Ağaçalı ve Akâbâd, Akhisar-ı Geyve ve Taraklı Yenice ve Dodurga, Şeyhler maa-Kaymas ve Kandıra, Akyazı maa-Hendek maa-Gençli ve Karasu, Şile maa-Beykoz, Kartal maa-Aydos ve Gebze, Lefke maa-Gölpazarı, İzmit ve Pazarköy maa-Gürle, Adapazarı maa-Sapanca ve Âb-ı Safî ve Hendek maa-Akyazı ve Sarıçayır (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye*, Defa 19, Dârü't-Tıbaat'ül-Âmire, İstanbul 1281, s. 170).

42 Anadolu'da bazı sancak kaymakamlarının yolsuzlukları hakkında bkz. M. Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri, s. 237 vd.

rüşvet, devlet malını ve parasını zimmete geçirme, ihaleye fesat karıştırma, memurları suça teşvik edip buna uymayanları cezalandırma, evrakta sahtecilik gibi suçların işlendiği görülmektedir. Şunu belirtelim ki, konuyla ilgili çok sayıdaki belgenin değerlendirilmesiyle ortaya çıkacak çalışma bir bildiri boyutunu aşacağı için, örneklendirme sınırlı tutulacak ve konu mümkün olduğu kadar özetlenmeye çalışılacaktır.

Hasan'ın yolsuzlukları ile ilgili şikâyetler İstanbul'a ulaşınca, onu izlemesi ve hakkındaki iddiaları araştırması amacıyla Kaptan Paşa'nın belirleyeceği bir memurun İzmit'e gönderilmesine karar verildi. Memur, İzmit Tersanesi'nde inşa edilmekte olan firkateyni teftiş edecekmiş gibi görünecek, ama gerçekte Hasan'ı araştıracaktı.⁴³ Kaptan Mehmed Salih Paşa, öncelikle, o sırada İstanbul'da bulunan tersane memuru Pir Paşa ile firkateynin mimarı Ahmed Bey'e Hasan'la ilgili iddiaları sordu. Pir Paşa ve Ahmed Bey, Hasan'ın işlediği suçların saymakla bitmeyeceğini, onu şikâyet amacıyla pek çok kişinin Bâbiâli'ye mahzar vermek üzere İstanbul'a geldikleri halde, Hasan'dan korktukları için bunu yapamadıklarını belirttiler. Kaptan Paşa'nın teklifiyle, Pir Paşa, Ahmed Bey ve İzmitli olup İstanbul'da bulunan müştekiler ve ayrıca İzmit'teki bazı eşraf Meclis-i Vâlâ'ya çağrıldılar.⁴⁴ Hasan Paşa, esas itibarıyla her türlü ticareti yed-i vâhid usulü ile kendisine hasrederek yüklü miktarlarda rüşvet almakla, emrini dinlemeyen resmî görevlilere ve ahaliye zulmetmekle suçlanıyordu. Tanıkların tasdik etmesi neticesinde, o tarihe kadar şüphle bakılan Hasan hakkındaki iddiaların doğruluğuna hükmedildi. Bir taraftan soruşturmanın selameti, diğer taraftan İzmit'in stratejik mevki ve tersanenin önemi hesaba katılarak, derhal görevden uzaklaştırılması kararlaştırıldı. Hasan'ın meclis-i memlekette yargılanıp davacılarla yüzleştirilmesi ve duruşma tutanaklarının İstanbul'a gönderilmesi görevi yeni mutasarrıfa verildi.

Meclis-i Vâlâ, İzmit Mutasarrıflığı'na "liyakat ve ehliyeti mücerreb olan" Tırnovi Kâimmakamı Tahsin Paşa'nın atanmasını önerdi. Fakat İzmit'te bir tersane bulunmasını, İzmit halkının kereste ticaretiyle uğraşmasını ve Tersane-i Âmire'nin kereste ihtiyacının önemli kısmının buradan temin edildiğini hesaba katan Sultan Abdülaziz, mutasarrıflığa atanacak kişinin bu konulara vakıf olmasını istediğinden Tahsin'e onay vermemiş,⁴⁵ daha önce Tersane-i Âmire'de bulunmuş olan İsmail Maşuk Paşa'yı atamıştır.⁴⁶

Hasan Paşa'nın azliyle birlikte haiz olduğu Rumeli Beylerbeyliği Pâyesi ile Mecidi Nişanı da kaldırıldı. Ancak Hasan'ın İzmit'te kaldığı sürece nişanını teslim etmediği anlaşılmaktadır. Zira azlinden beş ay sonra, sürgünde bulunduğu Sinop'un kaymakamı Ali Kemal Efendi'ye gönderilen yazı ile, Hasan'ın nişanının alınarak Bâbiâli'ye gönderilmesi istenmiştir.⁴⁷

Ahmed Vefik, teftiş görevine başlamadan bir ay önce azledilmiş olan Hasan, eski mahkeme kâtibi Halis, sabıkalı olduğu halde müdür atadığı Yakup Ağa, meclise aza yaptığı Kara Pabuççu, dalkavuklarından Adalı Şeyh ve Cici Şeyh, tahrirat kâtibi refiki Hasan, arazi kâtibi Hüsnü, mal kâtibi refiki Durmuş Ali, Kıptî çeribaşı Ali ve ayrıca sabık mutasarrıfın oğlu ve damadı haklarında birikmiş 800 şikâyet dilekçesiyle karşılaşmıştı. Ahmed Vefik, şikâyetlerin incelenmesi amacıyla dört farklı komisyon kurarak işe başladı. Suçları kesinleşenleri tutuklattı.⁴⁸

43 8 Ş 1279 (28 Ocak 1863), BOA, A. MKT. MHM, nr. 34/254.

44 İstanbul'da bulunup Meclis-i Vâlâ'ya davet edilen arasında Akhisar kazası eski müdürü Hüseyin, Müderris Küçük Mustafa Bey-zâde Mesud Efendi, Kaymas kazası eski müdürü Mustafa, Kaymaslı müderris Halil Efendi, Helvacı Hacı Salih Ağa-zâde Eşref, Karacaoğlu Hoca Asador, Papuççu Arpa kerimesi Arza ve validesi bulunuyordu. İzmit'ten getirilmesine lüzum görülenler ise Kara Efendi diye bilinen Hoca Todor, İzmit gümrüğü eski kâtibi Edhem, Adapazarı Müdürü Hacı Hafız Efendi, Yavro oğlu Hoca Ohannes idi (BOA, İ. MMS, nr. 26/1143, lef 3).

45 10 N 1279 (1 Mart 1863), BOA, İ. MMS, nr. 26/1143.

46 27 N 1279 (17 Mart 1863), BOA, A. MKT. MHM, nr. 257/91.

47 29 Me 1280 (16 Temmuz 1861), BOA, A. MKT. MHM, nr. 270/82. Yazı metninde Hasan'ın unvanı olarak "Paşa" yazıldığı ve bunun üzerine çizilerek "Efendi" şeklinde düzeltilmiş görülmektedir.

48 M. M. Öntü, Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği, s. 81.

Hasan'ın işlediği suçların başında açıktan veya dolaylı olarak aldığı rüşvet gelmektedir. Örneğin Adapazarlı Pandeli ile Hacı Yani adlı kişiler arasında geçen tartışma önce kaza meclisinde görüşülmüş, burada çözülemeyince liva meclisine getirilmişti. Tartışma Pandeli lehine sonuçlanmış ve buna dair istediği tahriratı mutasarrıf Hasan'dan koparmıştı. Pandeli bunu alabilmek için Hasan'a haraç adı altında 4.500 kuruş vermişti. Rüşvet, Pandeli ve arkadaşı Afmitos ile Hasan'ın uşağı İbrahim tarafından doğrulanmıştı. Pandeli bu parayı resmî vergi zannıyla verdiği için suçlu bulunmamıştır. Ceza Kanunu'nun 71. maddesi hükmünce bu paranın iki misliyle mürteşiden, yani Hasan'dan alınarak yarısının Pandeli'ye ödenmesine, diğer yarısının da mal sandığına teslim edilmesine karar verilmiştir.⁴⁹ Yine Yorgi Radoviç adlı tacir de İznik ve Karamürsel kazaları kirahaneleri için Hasan'a rüşvet olarak 4.100 kuruş verdiğini, bunu korkusundan yaptığını beyan etmiştir.⁵⁰ Taraklı menzilhanesinin Hacı Şerif Ağa'ya ihale edilmesi karşılığı olarak Hasan'ın oğlu Burhan ile damadı Hafız, Şerif Ağa'dan rüşvet olarak 9.000 kuruş almışlar ve bunu sorguları sırasında ikrar etmişlerdir.⁵¹

Hasan bazı suçluları rüşvet karşılığında hapisten kurtarmıştır. Örneğin Değirmendere kazası müdürünün katili olan Arnavut'un kefilî Bayram'ın 2.700 kuruş; duhan memurlarıyla kavga ettikleri için mahkemeye düşen kaçakçıların 2.400 kuruş karşılığında salıverilmelerini sağlamıştır. Kır serdari tarafından yakalanıp 20 yıl hapse mahkûm edildiği halde, kovuşturmayla gerek duymadan serbest bıraktığı Mehmed Çavuş'tan 5.500 kuruş almıştır. Hasan bu irtikâplarında, Pazarbaşı adıyla esnaf kethüdalığında istihdam ettiği Bakkallar Çavuşu Hacı Ali Fevzi ile damadı Hafız'ı aracı olarak kullanmıştır. Soruşturma sırasında bunlar söz konusu suçları yazılı beyanla itiraf etmişlerdir. Hasan Paşa, meşhur Rum haydutlardan Lefter'i sorgusu tekemmül etmeden serbest bıraktırken,⁵² Yalova'nın Kocadere-i Zir köyü muhtarı Mehmed'i öldüren Arnavut Abdi'nin kefilî İlyas Ağa'yı da, 70 baş kuzulu koyun ile 100 Osmanlı lirası rüşvet karşılığında tahliye ettirmiştir.⁵³

İngiltere'nin İzmit konsolosu, ülkesinin İstanbul'daki elçiliğine gönderdiği yazıda, Hasan'ın kaymakamlığa atanmasından beri liva ahalisinin birtakım baskı ve zulme maruz kaldığını, gizlice yürüttüğü yed-i vâhid usulü ile yerli ve ecnebi tüccarları ticaretten men ettiğini yazmıştı. Hasan Paşa ekmekçilik, kasaplık, bakkallık, mahrukâtçılık ve bahçıvanlık gibi işleri kendi adamları vasıtasıyla yürütmekteydi. Sancağın aşarını iltizam etmiş,

49 2 C 1280 (14 Kasım 1863), BOA, MVL, nr. 651/86.

50 BOA, İ. MVL, nr. 486/22027, lef 47.

51 BOA, MVL, nr. 725/50, lef 7.

52 Lefter ve arkadaşları, 1862 yılının sonlarında Yalova'da bir grup tüccarın yolunu keserek soyduktan kısa süre sonra kır serdarları tarafından yakalanarak hükümete teslim edilmişlerdi. Lefter sorgusunda, olay esnasında kayınvalidesinin evinde olduğunu ileri sürmüştü, kayınvalidesi ise Lefter'in eve gece yarısından sonra geldiğini belirtmiştir. Lefter ve kayınvalidesinin birbiriyle çelişen ifadeleri üzerine yüzleştirilmeleri lazım gelirken Hasan Paşa buna gerek duymamış, soruşturmadan bir şey çıkmayacağını belirterek Lefter'i tahliye ettirmiştir. Bundan sonra Lefter'in Hasan'ın evine gidip gelmesi, ortalıkta rahatça dolaşması, hatta Baç adı verilen pazar yerinde zaptiye mensubu ve bekçi edasıyla hareket etmesi dikkat çeker. Şehirde birtakım dedikodular çıkması üzerine, Lefter dağa kaçarken, tedirgin olan Hasan Paşa ilginç bir yola başvurur. Bir taraftan Lefter'in peşine adamlar gönderir, diğer taraftan Lefter'in yetmiş yaşının üzerindeki babasını hapse atar. Baba, herkes gibi oğlunun şekavetle uğraşmasından ve tutuklanmamasından şikâyetçi olmakla birlikte, oğlunun suçlarıyla bir ilgisi bulunmadığını anlatmaya çalışarak tahliyesini ister. Fakat bir süre cezaevinde kalmaktan kurtulamaz. Lefter ise dağlarda eşkıyalığı sürdürür. Hasan Paşa sorgu sırasında, Lefter'i tutuklamak için yeterli ipucu bulunmadığını ve tahrirat refikî Hasan Bey ile Zaptiye Yüzbaşısı Ziver Ağa'nın iltiması ve liva meclisinin tensibi üzerine serbest bırakıldığını öne sürmüştür. Yeni Mutasarrıf Maşuk Paşa ise, meclisin asla böyle bir kararının bulunmadığını ve böyle bir eşkıyanın tahliyesine katiyen onay vermeyeceğini ifade etmiştir. Hasan Paşa, Ziver ve Hasan ile yüzleştirildiğinde iddiasını doğrulamamıştır. Neticede Hasan Paşa'nın Lefter'i bir miktar rüşvet karşılığında serbest bıraktığı kesinleşmiştir (BOA, MVL, nr. 650/56, lef 5).

53 Bu olay maktul muhtar Koyunoğlu Mehmed'in kayınpederi Hacı Kasım Ağa'nın şikâyeti ile ortaya çıkmıştır. Mehmed'i bir yıl önce katleden Arnavut Abdi firar ettiği için, onun yerine velisi ve kefilî İlyas Ağa tutuklanmış, fakat iki gün sonra bu da serbest bırakılmıştı. Hasan Paşa, katil Abdi'yi arayıp bulması için peşine memur salmıştır. Ama asıl amacı zaman kazanarak hadiseyi örtbas etmektir. Hiçbir inceleme ve araştırma yapılmaksızın serbest kalan İlyas'ın Hasan'a rüşvet verdiği dedikoduları yayılınca yeniden sorgulanır. İlyas, rüşvet verdiğini itiraf eder, kefilî Kasap Vasil de onu doğrular. Hasan Paşa sürekli yaptığı gibi bu iddiayı da inkâr ederek, altınlardan haberi olmadığını, koyunları ise kendi parasıyla satın aldığını ileri sürer. Asıl katilin bulunamamasından dolayı başının derde gireceğini hesap eden İlyas ise, Yalova'daki mülkünü satarak memleketi Kalkandelen'e göç eder (BOA, MVL, nr. 650/56, lef 7).

fırıncılara buğdayın adisini zorla dağıtmış, bu buğdayın üçte biri zayi olduğundan fırıncılar zararlarını telafi etmek için, sağlığa zararlı birtakım maddeleri buğdaya karıştırmak yoluna gitmişlerdi. Hasan Paşa bütün resmî işlemlerden çeşitli miktarlarda ve vergi adı altında ücretler almaktaydı; sadece İzmit merkezinde bu ücretlerden elde ettiği gelir ayda 30.000 kuruşa ulaşmıştı. Hasan, başta Rus ve Yunan kökenliler olmak üzere pek çok kişiyi suçsuz yere hapsedmekte, bunlar da konsolosluğa sığınma talebinde bulunmaktaydı. Konsolosluk bunları himaye edince de, “Sizin İngilizler dışındaki tebaayı himayeye hakkınız yoktur, eğer buna devam ederseniz ben de İngiliz tebaasının en basit işlerini bile zorlaştırırım” diye tehdit etmekteydi. Bununla yetinmeyip, konsolosluk çalışanlarına ve tercümanlarına galiz küfürler edip kötü muamele yapmaktaydı. Bu yüzden kimse çalışmak istemediği için tercümanlık ve kavasluk hizmetlerini dahi kendisinin yapmak zorunda kaldığını ileri süren konsolos, bir süre önce yatalak hasta olduğu için kendisinin yerine Hasan’a gönderdiği oğlu Aristid’i küfürler ve hakaretlerle aşağıladığını, konsolosluğu hiçe saydığını ifade etmiştir.⁵⁴

Konsolosun bahsettiği İngiliz tüccarlardan üçünün durumu İzmit liva meclisinde görüşülüp karara bağlanmıştır. Sonradan Ahmed Vefik tarafından Bâbiâli’ye gönderilen meclis mazbatalarından anlaşıldığına göre, tüccarlardan Spiro, soğan satın almak ve taşımak için kontratı bulunduğu halde Hasan Paşa tarafından ticareti engellendiği için 11.400 kuruş zarar etmiştir. Tuz tüccarı Penani ise, Hasan Paşa’nın ortaklık teklifini reddettiği için ambargoya maruz kalmış ve 15.000 kuruşluk zarara uğramıştır. Üçüncü İngiliz ise, yine adı Spiro olan gazino işletmecisidir. Hasan Paşa, Karadağ’dan gelip Anadolu’ya gitmekte olan elli askeri İzmit’te kaldıkları üç gece zarfında zorla gazinoda barındırdığı için Spiro’nun 14.000 kuruş zarar etmesine yol açmıştır. İddialar Hasan’a sorulduğunda, hepsini yalanlayıp kendince gerekçeler ileri sürmüştür. Mesela Karadağ’dan gelen askerleri evlere ve kahvehanelere yerleştirdikten sonra başka boş yer bulamadığı için gazinoya yerleştirmek zorunda kaldığını söylemiştir.⁵⁵ Hasan’ın başka İngiliz tüccarlarına yasadışı yollardan yaptığı vakıf satışlarından kâr sağladığına⁵⁶ bakılırsa, kendisine sorun çıkarmayan ecnebilerle anlaşabildiğine hükmedilebilir.

Ahmed Vefik, Mehmed Ali Paşa’nın İzmit kazasındaki çiftliği ile Yarımca köyündeki tarlalarının vergilerinin dört beş seneden beri ödenmediğini, civardaki köylülerin bağ, tarla ve meralarını zapt edip zor duruma düşüren çiftlik kâhyası Arnavud Mehmed Ağa’nın, ahaliye borç para verip daha sonra anaparanın birkaç mislini cebren tahsil ettiğini saptamıştı. Durumu İstanbul’a şikâyet etmek isteyenler Hasan Paşa tarafından engellenmiş, hatta tutuklanmıştı. İddialar üzerine bilgisine başvuru olan Mehmed Ali Paşa, kendisinin çiftliğinde tarla ve bahçe bulunmadığını belirtip, yeni tuttuğu kâhyası Mehmed Ağa ile ilgili iddiaları da reddetti. Verginin birikmesinin mal memurlarının ihmalden kaynaklandığını ileri sürdü. Mehmed Ağa’nın ahaliden para alabilecek güçte ve yapıda olmadığını savunan Mehmed Ali Paşa, belirtilen suçun birkaç ay önce ölen eski kâhyası Dimitraki tarafından işlenmiş olabileceğini ima etti. Bunun üzerine hükümet, bölgedeki arazinin kimlerin tasarrufunda olduğunun ve ne kadarının tecavüze uğradığının tespitini; ayrıca bütün yurdu hastalık gibi saran selem (peşin para ile veresiye mal alma) yoluyla ve fâhiş faizlerle ahaliye ezenlerin bulunmasını istedi.⁵⁷

Hasan’ın hükümet konağı inşaatı üzerinden yaptığı yolsuzluk sicilinde önemli yer tutmaktadır. Hasan yıkılan hükümet konağı mefruşatından 513 okka kıtığa el koymuş, enkazdan çıkan 30-40 arabalık yakacağı da kendi hamamına götürmüştü. Kullanılabilir malzemenin bir kısmını kendisine ait mağaza, ambar ve değirmen inşaatlarında

54 1 Şaban 1279 (22 Ocak 1863), BOA, İ. DH, nr. 502/34139.

55 Üç tacirin zararlarının tazmini için konsolos vekili hükümete müracaat etmiş, Hasan’ın birinci tacire 3.000, ikinci tacire 1.000, üçüncüsüne de 4.000 kuruş ödemesi suretiyle sorun sulh yoluyla çözülmüştür (BOA, MVL, nr. 650/83).

56 E. Tural, Ahmed Vefik Paşa Raporu, s. 98.

57 BOA, A. MKT. MHM, nr. 265/81.

değerlendirirken, özel işlerinde çalıştırdığı işçilerin gündeliklerini de hükümet konağı hesabından ödemiştir.⁵⁸ İnşaatla kullandığı keresteleri halka ücretsiz taşıtmıştır. Hükümet konağının inşa masrafı 121.556 kuruş 38 para tutması gerekirken, 297.182 kuruş 62 para sarf edilmişti. İstanbul'dan gelen müfettişler, fazladan 175.626 kuruş 38 para harcadığını tespit etmişlerdir. Konakla beraber inşa edilen hapisane masrafı da aynı şekilde keşif bedelinin üzerinde çıkmıştır. Hasan, 500 kilelik bir gemiye sahip olduğu halde, Karasu sahilinde 10.000 kilelik yeni bir gemi yaptırmaya başlamıştı. Geminin mimarı Sinanzade Mustafa Bey bunu kendisi için yaptığını ileri sürse de, aslında Hasan Paşa için inşa edildiğini bilmeyen yoktu.⁵⁹

Hasan'ın istismar ettiği kalemlerden birisi de vergi gelirleri ve muhacir fonu idi. Geyve kazasının padişahın iradesiyle affedilmiş birkaç yıllık vergisinden 10.000, buraya yerleştirilen Çerkez muhacirlerin ekmek bedeli ve diğer ihtiyaçları için ayrılan fondan da 11.000 kuruş olmak üzere toplam 21.000 kuruşu zimmetine geçirmişti. Muhacir fonundan çaldığı miktar 60.000 kuruşa ulaşmıştır.⁶⁰ Ahmed Vefik, Geyve'yi teftişi sırasında tespit ettiği bu paranın Hasan'dan iki kat tahsil edilmesi için hazırladığı raporu liva meclis başkanlığına vermiştir.⁶¹

Kendisinin Geyve'deki fabrikasında üretilen ipeği Hereke Fabrikası'na yüksek fiyatla satan Hasan, asker kaçağı ve firarilerden gerek İzmit'te ele geçirilmiş ve gerekse başka livalardan gelmiş olanların İstanbul'a sevkleri için verilen vapur navlunu ile bunların yolculuk esnasında muhafazaları için görevlendirilen zaptiye harcırahlarını da gasp etmiş; kanunsuz ve izinsiz olarak istihdam ettiği bazı memurlara maaş ve başka giderler için ödemeler yapmıştır. Ahmed Vefik, Sadaret'e gönderdiği 5 Haziran 1863 tarihli yazısında, Hasan'ın 19 ay 18 gün süren mutasarrıflığı sırasında genel masraflardan 150.000 kuruş çaldığının ve kanunsuz olarak 600.000 kuruş harcama yaptığının meclis azaları ile askerî görevliler tarafından doğrulandığını, "kimesneyi dinlemeyerek ve ihtara cesaret edenleri şedîden tekdir edip meclisten kaçırarak ve yerlerine yed-i rüşveti olan babuşçu ile bir şeyhi koyarak" devleti toplam 700 bin kuruş zarara uğrattığını belirtmiş ve bunların kayıtlarını yazısının ekinde sunmuştur. Hasan'ın çeşitli tarihlerde işlediği rüşvet ve irtikâptan dolayı oluşan zimmet nedeniyle bir kısmını misliyle, büyük kısmını iki misliyle ödemesi gereken paranın miktarı 701.005 kuruş tutmuştu.

58 BOA, MVL, nr. 725/50.

59 BOA, A. MKT. MHM, nr. 268/14; A. MKT. MHM, nr. 272/9.

60 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 136; E. Tural, Ahmed Vefik Paşa Raporu, s. 117.

61 BOA, İ. DH, nr. 510/34735.

	İRTİKÂP VE RÜŞVETİN CİNSİ	Miktarı (kuruş)
İKİ MİSLİ ÖDENECEK	Adapazarı'ndaki Sakarya Köprüsü tamir masrafından	42.904
	Padişahın iki İzmit ziyareti masrafından	66.652
	Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu tamiri masrafından	10.000
	Gebze menzilhanesi demirbaş bedelinden	26.000
	İzmit-Kartal yolu üzerindeki köprülerin tamirinden	7.180
	Arazi meselesinden dolayı Emin Ağa'dan aldığı	64.000
	Kapı altı memuru marifetiyle mazı masraflara verdiği kaimeye karşılık mal sandığından aldığı nakdin iskontosu	25.884
	Hacı Ali Fevzi ve Hafız marifetiyle alınan (5.500+11.500)	17.000
	Taraklı menzircisi Hacı Şerif Ağa'dan alınan	9.000
	Geyve'den muaf vergi ile muhacir fonundan aldığı	21.000
	Adamı İbrahim marifetiyle Ramazan gecesi abdesthane aralığında aldığı	4.500
	İznik menzircisi Yorgi Radoviç'den aldığı	4.100
	Katilin kefilisi İlyas'tan nakden ve koyun olarak aldığı	14.900
	TOPLAM	313.120
	İKİ KATI	626.240
MİSLİYLE ÖDENECEK	Kaymakamlık ilanı için gönderdiği memurlara harcırah olarak verdiği	50.789
	3 İngiliz tacirin alacakları	8.000
	Bolu'dan getirttiği kereste sahiplerine ödemesi gereken	8.793
	Acemoğlu'nun Hasan'a sattığı arsadan dolayı alacağı	6.000
	Tebaası marifetiyle idare ettiği tahmishane rüsumatı	1.183
	TOPLAM	74.765

Hasan, yolsuzluk işinde emri altındaki bazı yöneticiler ve memurlarla işbirliği yapmıştır. Bunların bazıları Hasan'dan korktukları için suç işlerken, bazıları da ahlaki zafiyetlerinden dolayı ve kişisel çıkarları için suça bulaşmıştır. Bunlardan birisi Gebze kazası eski müdürü Eşref'tir. Sorgulama sırasında suçunu itiraf eden Eşref, Gebze menzilhanesinin 1278 yılı idaresini aylık 9.000 kuruş ile ve müstear isimle elde etmiş, bunun karşılığında Hasan'a ve oğlu Burhan'a rüşvet vermiştir. İzmit-Kartal posta caddesi üzerindeki köprülerin tamiri için mal sandığından alınan 15.662,5 kuruşun 7.580 kuruşu inşaata sarf edilmeyip, Hasan'ın cebine girmiştir. Üstelik geriye kalan kısmın nerelere harcandığı da bulunamamıştır. Bu hadiseye mal kâtibi Emin Ağa şahitlik etmiştir. Eşref, Hasan'la ilişkisi dışında da yolsuzluk yapmıştır. Ahmed Vefik'in raporlarına "Hasan Paşa gibi bir zorlu adamın âli [hilesi] altında bulunmuş bir gayet bayağı adam"⁶² şeklinde yansıyan Eşref, Gebze'ye yerleştirilen muhacirler için satın alınan evler ile diğer ihtiyaçların alımında usulsüzlük yapmış, yaklaşık 26.000 kuruşu zimmetine geçirmiştir. Yedi zaptiyenin maaşından "bağ bedeli" adı altında 29 ay süreyle aylık 10 kuruş kesmiş, kahvecilik hizmetinde kullandığı adamına zaptiye maaşından 1.400 kuruş ödemiştir. Kantar resmi gelirin bir kısmını kendisi ve adamı zimmetlerine geçirmişlerdir. Eşref'in tespit edilebilen zimmet kalemleri ve miktarları şöyleydi: Muhacir hanelerinden 1.200, menzilhane demirbaşından 610, zaptiye maaşlarından 2.030, adamına ödediği 1.400, kantar resminden gizlice aldığı 900, aynı vergiden yakınlarının aşırıldığı 600, Gececi Halil Ağa'ya havale edilen paradan kaçırıldığı 5.000 ve kumarcılardan tahsil ettiği 1.040 olmak üzere 12.780 kuruş. Bunun iki katı olan 25.560 kuruş Eşref'e zimmet çıkartılmıştı. Eşref azledildikten sonra halefine 900 kuruş verdiği için 24.660 ödemesi gerekiyordu.⁶³

Hasan Geyve'deki vergi ve muhacir fonu yolsuzluğu Yusuf Ağa ile Kalemcişâde

62 BOA, İ. MVL, nr. 495/22403, lef 8.

63 BOA, İ. MVL, nr. 495/22403, lef 3.

Mehmed eliyle yürütmüştü.⁶⁴ Ancak bunlar da cezasız bırakılmamıştır. Kalemciade Mehmed Efendi'ye de iki kat ödemek üzere toplam 28.000 kuruş zimmet çıkartılmıştır. Mehmed'in zimmeti, Sakarya Köprüsü'nün masrafından aldığı 14.000 kuruştan ileri geliyordu. Bu meblağ, Hasan'ın çaldığından hariçti. Bu konudaki suçlamayı mutasarrıf ve adamı başlangıçta inkâr etmişler ise de, Mehmed'in ikinci defa istintakında, kayıp paranın görevi hasebiyle kendisinden tahsil edileceği söylenince gerçeği itiraf etmiştir. Hasan'a verdiği miktarı açıklarken, 14.000 kuruşun harcandığı yeri izah edemeyince yakayı ele vermiştir.⁶⁵

Şeyhler kazası eski müdürü Emin Ağa'nın, tahrir ettiği araziden birtakım adlar altında para kaçırdığının duyulması üzerine, gönderilen gizli memurların araştırması neticesinde bu durum doğrulanmış; Emin'in 95.000 kuruş tahsilâtta sadece 31.000 kuruşunu sandığa teslim ettiği, üst tarafı olan 64.000 kuruşu Hasan'a gönderdiği ortaya çıkmıştır. Sorgulama sırasında Hasan Paşa buna itiraz etmiş, fakat Emin'in hizmetinde çalışan Hasan ve Melkon'un şahitliğiyle, bu paranın Hasan Paşa ile Emin Ağa arasında paylaşıldığı anlaşılmıştır. Emin Ağa zimmetinin iki katı olarak 50.000 kuruş ödemeye mahkûm edilmiştir. Emin Ağa, Ahmed Vefik'in raporlarına "üç dört yüz hane söndürmüş"⁶⁶ kişi şeklinde yansımıştır.

Hasan biriktirdiği servetin bir kısmını eşinin ve çocuklarının üzerine kaydettirmiştir. Soruşturma dosyasına akseden belgelerde, Hasan'ın sahip olduğu gayrimenkullerin miktarı ve nitelikleri şöyle sıralanmaktadır: Sultan Orhan vakfından İzmit'te 350 dönümlük 5 tarla, Kasım Bey vakfından bir bağ, bir sebze bostanı, 500 kilelik gemi, ikamet ettiği konağın yarım hissesi, Kullar köyünde Hüdâyi vakfından dört taşlı değirmen ve buna bağlı 30 dönümlük tarla, Kaymas kazasında mirî araziden 30 dönümlük tarla, Adapazarı'nın Söğütlü köyünde mirî araziden 130 dönümlük tarla, Eşme köyünde Sultan Selim vakfından toplam 5 dönümlük 3 bahçe, Geyve'ye bağlı Ortaköy'deki fletor fabrikasının yarım hissesi. Hasan'ın karısı Emine'nin malvarlığı, Musa Kethüda ve Ocakçioğulları Çiftliği denilen yerde içerisinde çeşitli yapılar ve hayvanlar bulunan çiftlik, ikamet ettikleri konağın yarım hissesi, konağın karşısındaki hamam, İzmit'te 5 dönümlük muşmula bahçesi, Pertev Paşa Vakfı'ndan yıllık geliri 300 kuruş olan bostan, Abdüsselam Bey vakfından Acıçeşme civarında bir kahve arsası, Kabakçı Çiftliği'nde 80 dönüm tarla, Adapazarı'nın Karacakışla köyü ve başka mevkilerinde 3.000 dönümlük birkaç tarla ve 500 baş koyundan oluşmaktaydı. Oğlu Burhan'ın gayrimenkulleri, Sekban İskeleyi'ndeki tütün bahçesi ve çiftlik ile aynı iskeleye yer alan fırın ve bakkal dükkânları, mağaza, Dellallarbaşı'nda bir kahve arsası, Âb-ı Safi kazasındaki çark ve iki adet altı taşlı değirmenin 2/3 hissesi şeklinde sıralanırken; kızı Rabia ise İzmit'de Adalar Çarşısında 1 manifatura dükkânı, 2 değirmen, konakları yakınındaki daire ile 1 nalbur dükkânına sahipti.⁶⁷

Hasan'ın "sirkat-i emvâl-i mîriyye ve ahz-ı rüşvet" suçundan dolayı liva meclisinin yürüttüğü soruşturma Temmuz'da tamamlandı. İleride, cezayı gerektirecek başka suçunun ortaya çıkması halinde gereğinin yapılacağı kaydıyla, mevcut suçlarından tahakkuk eden paranın kendisinden tazmin edilmesine, rütbe ve nişanının kaldırılmasına ve tutuklandığı tarihten itibaren altı sene Sinop'ta kalebentlik cezasına çarptırılmasına karar verildi. Rüşvete aracılık eden Ali Fevzi, Hafız Ali ve İmam Hafız ise, tutuklandıkları tarihten itibaren altı sene devlet hizmetine geri dönmek koşuluyla üçer sene kalebent cezasına çarptırıldılar.

Hasan'ın evine memurlar gönderilerek eşyasının tahririne başlandı. Bitişinde bulunan damadı, kölesi ve kayıbiraderinin evleri de aranmış, ancak kıymetli eşyaya rastlanmamıştır.

64 "Bu iki kalem akçe mûmâ-ileyh Hasan Efendi'nin böyle işlerde kullandığı Yusuf Ağa ile Kalemciade Mehmed Efendi'nin yed ve marifetleriyle teati bulunduğu mervî bulunduğu bunların icra kılınan istintaklarında ..."

65 BOA, İ. MVL, nr. 495/22403, lef 4, s. 9.

66 BOA, İ. MVL, nr. 495/22403, lef 10.

67 BOA, İ. MVL, nr. 495/22403, lef 1.

Hasan'dan zimmetini ödemesi istendiğinde, “bir parası olmadığını ve mülkünün satılmasına da rıza göstermeyeceğini” ileri sürmüştür. Bunun üzerine Hasan'ın sahip olduğu çiftlik, fabrika ve diğer gayrimenkullerin satılmasına karar verildi. Hasan'ın mülkünün bedeli yetersiz gelince, karısı ve çocuklarının üzerinde gösterdiği emlakın satılması icap etmiş, bunun için izin istenmiştir. Mutasarrıf Maşuk Paşa, Sadaret'e gönderdiği 26 Temmuz 1863 tarihli yazısında, suçluların tutuklandıklarını, emir gelir gelmez sürgün yerlerine gönderileceklerini, Hasan'ın zimmetini tahsil edebilmek için karısı ve çocukları üzerindeki malların satılması konusunda irade beklediğini belirtmiştir. Rüşvet ve yolsuzluk davasıyla ilgili yazışmalar, istintaknâmeler, İzmit meclisinin mazbatası ve Mutasarrıf Maşuk Paşa'nın yazısı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin muhakemât dairesinde görüşüldü. Hasan'ın “ekserisi rüşvet ve mal-ı mirîyi sirkat ve birazı adi irtikâp” yoluyla devleti zarara uğrattığı, “bu işlerde dahi adamı Kalemciâde Mehmed Efendi ve Yusuf Ağa ve damadı Hafız Efendi ve Ali Fevzi'yi vasıta ve alet ittihaz etmiş” olduğu ifade edilerek, belirlenen cezalar onaylandı.

Gebze kazası eski müdürü Eşref, Şeyhler kazası eski müdürü Emin Ağa, Kalemciâde Mehmed ile Yusuf Ağa'nın suçları da sabit bulundu. İki eski müdürün devlet malını çalmak, Mehmed ile Yusuf'un rüşvete aracılık etmek suçlarından ceza kanununun 75. maddesi⁶⁸ ve 82. maddesi⁶⁹ uyarınca beşer sene Sinop'ta kalebent edilmelerine karar verildi. Eşref ve Emin'e rütbe ve memuriyet ebediyen yasaklanırken, diğer ikisi altışar sene devlet işinden mahrum kalacaklardı. Rüşvet verdikten sonra yasal süresi içerisinde, “yani havf ve haşyeti zâil olduktan sonra” hükümete ihbarda bulunan Yorgi ve diğer esnafın durumuna gelince, bunlar cürmü korkularından işledikleri için tutuklanmalarına gerek görülmemiş, ödedikleri rüşvetin de kendilerine iadesine karar verilmiştir.

Hasan'ın uhdesinde bulunan emlakinden kıymetçe hafif olan hanesi ve onu idare edecek arazisi kendisine bırakılacak, geriye kalan mülkü müzayede ile satılacak, elde edilecek para zimmetini karşılamaya yetmezse, kefilinden alınacaktı. Kanunsuz ve izinsiz sarf ettiği paraların durumu ise ayrıca karara bağlanacaktı. Sultan Abdülaziz meclis kararını aynen onayladı.⁷⁰ Bâbîâli, Mehmed'den 14.000, Eşref'ten 12.780 ve Emin'den 25.000 kuruş tahsil edildikten sonra Sinop'a sevk edilmelerini istedi. İzmit meclisinden gönderilen cevapta, Emin'in zimmetinin tahsil edildiği, fakat Mehmed'in parası ve malı olmadığı, Eşref'in ise Sarıyer'deki yarım ev hissesinden başka varlığı bulunmadığı için tahsilât yapılamadığı belirtilmiştir.⁷¹

Hasan'ın zimmetinin tahsili için emlakinin satılmasına karar verildiğinin duyulması üzerine, eski alacaklıları devlete başvurarak hak talebinde bulunmuşlardır. Kürkçühanlıoğlu Mıgırdıç, faiziyle birlikte 457.222,5 kuruş tutarındaki alacağını defâatle istemesine rağmen Hasan'ın kendisini oyaladığını belirtmiş ve onun mülkünün satışıyla elde edilecek paradan kendi hissesine düşeni talep etmiştir.⁷²

68 “Râiş her kim olur ise olsun ve her hangi rütbe ve mansıb ve memuriyette bulunur ise bulunsun aynıyla râiş ve mürteşî gibi bu cünhayı eğer ilk defa olarak işlemiş ise muvakkaten kalebend kılınır ve altı sene müddetle tard cezasına müstahak olur.”

69 “Her kim emvâl ve eşya-yı miriyyeyi nakden ve aynen sirkat eder ise sirkat etmiş olduğu şey iki kat olarak kendisinden ahz ve istirdâd ve hazine-i devlete teslim olunduktan sonra beş seneden akall olmamak üzere kalebend kılınıp müebbed rütbe ve memuriyetinden mahrumiyet cezası dahi beraber hükmolunur.”

70 BOA, İ. MVL, nr. 486/22027, lef 49; İ. MVL, nr. 495/22403, lef 14.

71 BOA, MVL, nr. 672/5; MVL, nr. 725/50, lef 8. Meclis-i Vâlâ'nın talebi üzerine, Eşref'in yarım hisseli evinin nasıl değerlendirildiği araştırılınca, ikametgâh olarak kullandığı tespit edilmiştir (BOA, MVL, nr. 680/60).

72 19 S 1280 (5 Ağustos 1863), BOA, MVL, nr. 425/129. Mıgırdıç'ın vekili Murad, söz konusu borcun tahsili için Hudâvendigâr ve İstanbul makamlarına yıllarca müracaatta bulunmuştur. 1868 yılında Meclis'e ve Maliye Nezareti'ne gönderdiği yazılarda, Hasan ile karısı ve çocuklarının daha önce haczedilen emlakinin devr u teslim olunduğu ve geriye kalan malının Mıgırdıç'a olan borcunu kapatmaya yetmeyeceği için, Hasan'ın mallarının satışından hazineye gönderilen paradan bu borcun ödenmesi gerektiğini belirtmiştir (BOA, MVL, nr. 1054/62). Fakat Mıgırdıç'ın alacağı meselesi, Hasan'ın 1872'deki ölümünden beş yılsonra bile çözülebilmemiş değildi (BOA, ZB, nr. 9/55).

Cezalara Tepkiler ve Hasan'ın Tahliyesi

Hasan soruşturmanın başlamasıyla görevden azledilip hapsedildiği tarihten itibaren itiraza başlamıştır. Tutukluluğunun onuncu gününde yazdığı arızada, yıllarca devlete hizmet ettiği halde, birkaç müfterinin iddialarıyla görevden alınmasının ve Ahmed Vefik'in kendisini birkaç defa nezdine çağırıp aşağılamasının gurur ve haysiyetine dokunduğunu, bilincini kaybedecek dereceye geldiğini ileri sürmüştür. Ahmed Vefik'in sokaklarda tellallar gezdirerek iftiralara attırdığını, hükümet konağının kapısına yafta astırarak kendisini devlet ve millet haini, hırsız ve katil şeklinde teşhir ettirdiğini, damadını ve oğlunu suçsuz yere hapsedtiğini, bunlarla yetinmeyip küreğe koymakla tehdit ettiğini, evinin bir bölük Bahriye askerince üç gün süreyle abluka altına alınarak aile fertlerinin karakol altında tutulduğunu ve elbiselerine varıncaya kadar bütün eşyalarının kayıt altına alındığını, bazı mallarının satışa çıkarılıp arazi gelirlerine ve alacaklarına el konulduğunu, rızası olmaksızın bostanının satıldığını, ailesinin namusuna hanel geldiğini belirtmiştir. Zimmet suçlamalarını reddeden Hasan, katiller hapishanesine konulmasının kendisini derinden yaraladığını dile getirmiştir. Hasan bir diğer arızasında, başına gelenlerin Ahmed Vefik'in kendisine olan kişisel husumetinin ve liva meclisi azalarının eski düşmanlıklarının ürünü olduğunu ileri sürmüştür. Böyle bir duruma padişahın ve sadrazamın rıza göstermeyeceğini ifade ederek, "Allah aşkına olsun ve padişah başı için" zulmün durdurulması hususunda yardım istemiştir.⁷³ Hasan, Sinop'tan Maliye Nezareti'ne gönderdiği 13 Kasım 1863 tarihli arzualinde, serzenişlerini ve af isteğini yinelemiştir.⁷⁴

Hemen hemen aynı içerikte sayısız dilekçe yazan Hasan, 5 Haziran 1864 tarihli yazısında, canından ümidini kestiğini belirterek, maruz kaldığı muamelelerin değil bir bendegâna, sıradan bir insana bile yapılmadığını dile getirmiş; Sinop'ta tutulmak suretiyle Tanzimat'ın özünü oluşturan üç haktan mahrum bırakıldığını öne sürmüştür.⁷⁵ Mallarının satılmasına ilişkin gazete ilanlarına atıfta bulunarak, hukuka aykırı biçimde müsadere edilen kendi emlakının yanında, karısının mülkünün de mezada konulduğunu belirtmiş, kırk yılda biriktirdiği servetinin, bir yıllık kira gelirinden daha düşük bedelle satışa çıkarıldığını ifade etmiştir. Hakkındaki iftiraları ve zimmet suçunu kabul etmeyip "dünya ve ahrette davacı" olacağını hatırlatmıştır.⁷⁶

Hasan'ın damadı Ali Ziya, Sadaret'e gönderdiği dilekçede, kayınpederinin hasımlarının iftiralarını ciddiye alan Ahmed Vefik tarafından işkenceye tabi tutulduğunu ileri sürmüştür. Hasan'la ilgili isnatlardan malumatı bulunmadığını belirtince Ahmed Vefik'in, "ilk bunu polise atın düşünsün de söyler" diyerek haksız yere tutukladığını, ara sıra huzuruna çağırıp "bu polis daha bir şey değil seni küreğe göndereceğim" şeklinde tehdit ettiğini yazmıştır. Ali Ziya, yapılan baskılar nedeniyle şuuruna hanel geldiğini, nihayet canını kurtarmak için gerçekdışı birkaç hususu kabul ettiğini, böylelikle salıverildiğini ifade etmiştir.⁷⁷ Ali Ziya, böylelikle, dışarı çıkabilmek için başvurduğu yöntemden hükümeti haberdar etmek suretiyle olası bir tutuklamaya karşı kendisini güvence altına almak istemiştir.

73 12 S 1280 (29 Temmuz 1863), BOA, MVL, nr. 652/47, lef 2 ve 3.

74 BOA, MVL, nr. 661/9; BOA, C. DH, nr. 45/2213.

75 BOA, MVL, nr. 652/88.

76 BOA, MVL, nr. 687/19; MVL, nr. 687/24. Maliye hazinesinde Salı, Perşembe ve Cumartesi günleri müzayedeye konulduğu duyurulan Hasan'ın gayrimenkullerinden 500 kilelik gemi 8.200 kuruş; 450 baş koyun ve keçi 22.500 kuruş; Kaymas kazasındaki 80 dönümlük tarla 1.000 kuruş; Kullar köyündeki dört taş değirmen ile buna bağlı 30 dönümlük 5 tarla 10.000 kuruş; İzmit'teki sebze bahçesi 40.000 kuruş; Geyve Ortaköyü'nde fletorun yarısı 12.000 kuruş; İzmit'teki 350 dönüm tarla 28.000 kuruş; İzmit'teki küçük sebze bahçesi 4.000 kuruş; Bac önündeki 3 mağaza ile 1 zahire ambarı 5.000 kuruş; Adapazarı'nın Söğütlü köyündeki 130 dönüm tarla 1.500 kuruş; İzmit'teki bağ 2.000 kuruş ve Eşme köyündeki 5 dönümlük 3 bahçe 1.300 kuruştan satışa çıkarılmıştı. Hasan'ın konağının yarım hissesi de listede yer almasına rağmen, bunun için bir bedel konulmadığı görülmektedir (*Ceride-i Havâdis*, nr. 1208, 25 Rebiulevvel 1281/28 Ağustos 1864).

77 BOA, MVL, nr. 652/47, lef 1.

Hasan'ın eşi Emine, kızı Şerife, gelini Nimet ve torunu Muhsine de Bâbîâli'ye verdikleri müteaddit arzuhallerde, yakınlarının sürgünde bulunmaları ve mülklerinin haczedilmesinden dolayı fakruzaruret çektiklerini, dilenci durumuna düştüklerini belirtmişler ve onların aflarını istemişlerdir. Dilekçelerdeki ortak vurgulardan birisi, Hasan ve yakınlarının iftira ve söylentiler nedeniyle tutuklanmış olduklarıdır. Dilekçelerin özellikle üç aylar, Ramazan ve bayram dönemlerinde verildiği, “Allah rızası için padişah başı için” gibi duygusal ifadelerin kullanıldığı ve içerik bakımından Hasan'ın dilekçeleriyle örtüşükleri dikkat çekmektedir.⁷⁸

Hasan'ın kızı Şerife 1865 yılının başında Bâbîâli'ye başvurarak, kendi tasarrufundaki emlâkin babasının zimmetine mahsuben satılmasına itiraz etmiştir. Hâlbuki Hasan'ın hileyle kızının üzerine geçirdiği emlâk ayrılarak, geriye kalan ve Şerife'yi geçindirebilecek kadar olan kısmı bırakılmıştı. Aslında ne Şerife ne de diğerleri Hasan'ın kendileri üzerinde gösterdiği malların kayıtlarını ibraz edebilmişler, bunun üzerine aileyi tanıyanların bilgilerine başvurulmuş, neticede, söz konusu emlâkin resmen bunlara ait olmadığı tahakkuk etmiştir. Bunun üzerine emlâkin satılmasına ve satış gerçekleşinceye kadar zuhur edecek emlâk gelirlerinin de Hasan'ın zimmetine sayılmak üzere hazineye devrine karar verilmiştir. Şerife'nin son itirazında belgeleri sorulduğunda, yanında bulunmadığını belirtmiş; bu, geçerli mazeret kabul edilemeyeceğinden, kendisine üç ay süre tanınmış,⁷⁹ fakat sonuç değişmemiştir. Dört kadın, 21 Nisan ve 18 Mayıs 1865 tarihli dilekçelerinde, Ahmed Vefik'e yüklenerek, kanunu ve hukuku çiğnediğini, emri altındaki memurların da şerrinden korunmak için ona itaat etmek zorunda kaldıklarını ileri sürmüşlerdir.⁸⁰ Dilekçelerden, Hasan'ın esnafa ve sarrafa 700.000 kuruş borcu bulunmasına rağmen zimmet çıkarılmasına ve katiller hapisanesinde yatırılmasına karşı duyulan öfke açıkça hissedilmektedir.

Hasan 1866 yılının başlarında Sultan Abdülaziz'in affıyla salıverilmiştir. Böylece hak ettiği cezanın yarısını çekmiş olan Hasan, liva meclisine giderek, yakında zimmet konusunda da affedileceğini söyleyip mallarının iadesini talep etmiştir. Ancak bu konuda bir emir gelmediği ve kendisinin hâlen ödemesi gereken 600.000 kuruş borcu bulunduğu bildirilmiştir. Hasan istinaf yoluna giderek, davasının yeni baştan görülebilmesi için 13 Haziran 1866 tarihinde Meclis-i Vâlâ'ya müracaat etti. Sebepsiz yere yıllarca mağduriyet yaşadığını ileri sürerek, hâlâ İzmit'te tutulan emlâkiyle birlikte, satılmış olan koyun, gemi ve zahire gibi mallarının ve borcu namına tahsil edilmiş olan alacaklarının tümünün iadesini istedi.⁸¹ Divân-ı Muhasebât'ta ve Maliye'de incelemeler yapıldıktan sonra mecliste bir komisyon kuruldu. Hasan'ın dosyası yeniden görüldü. Neticede Hasan'ın emlâkiyle bazı ceza-yı nakdînin iadesine karar verildi. Bu arada oğlu Burhan öldüğünden, onunla ilgili işlemler kadük sayıldı.⁸² Mutasarrıf Hasan Tahsin'in başında bulunduğu Liva meclisinden

78 BOA, MVL, nr. 459/75.

79 BOA, MVL, nr. 471/81; MVL, nr. 700/46. Aileyi tanıyanların bilgisi ve diğer delillerden hareketle oluşturulan listeye göre, Hasan'ın karısı Emine üzerine kayıtlı olan emlâkten, Musa Kethüda ve Ocakçioğulları çiftlikleri, hamam, muşmula bahçesi, Durmuş Ali Bostanı, Acıçeşme civarındaki kahve arsası ve Kaymakçı tarlalarından müfrez 10 dönümlük tarla çeşitli tarihlerde Hasan tarafından satın alınmıştır. Adapazarı'nda Karakışla adlı yerdeki 300 dönüm tarla Hasan'ın kardeşinden, fakat bilinmeyen bir yolla Hasan'a geçmiştir. Konağa gelince, bunun arsası üzerinde daha önce bir ev bulunduğu halde, Hasan bunu yıktırıp çevredeki arsaları da satın alarak büyük bir konak inşa ettirmiş ve bunun yarım hissesini karısına terk etmiştir. Burhan'ın üzerindeki emlâkten bahçe ile mağaza, fırın ve bakkal dükkânları Hasan tarafından sünnet hediyesi olarak oğluna verildiği ileri sürülmüş, ama bunların kayıtları bulunamamıştır. Âb-ı Safi kazasındaki değirmenin 2/3 hissesini, burayı 1846 yılında yeniden inşa eden Hasan Kavas, Burhan'a meccanen terk etmiştir. Dellallarbaşı'ndaki kahve arsasını ise Reis Ahmed Ağa Burhan'ın sünnet düğününde hediye etmiştir. Şerife'nin mülküne gelince, bunlardan manifatura dükkânını 1853 yılında Hasan satın almış, Çini köyündeki iki taşlı değirmen ise 1857-58 yılında Hasan tarafından inşa edilmiştir. Hasan'ın bulunduğu defterde kızı uhdesinde gösterdiği nalbur dükkânı ise, vakıf kayıtlarında Hasan'ın üzerinde çıkmıştır (lef 1).

80 BOA, MVL, nr. 476/14; MVL, nr. 471/76.

81 BOA, MVL, nr. 725/50, lef 9.

82 BOA, MVL, nr. 725/50, lef 4.

Sadaret'e gönderilen 13 Aralık 1866 tarihli mazbatada, Hasan'ın müzayedeye konulan mülkünden bir kısmının satılmış olduğu, alıcısı çıkmayan malların irade gereği kendilerine teslim edildiği belirtilmiştir.⁸³ Bununla birlikte Hasan 25 Şubat 1872 tarihinde ölmüş,⁸⁴ ancak ailesinin iade talepleri ile Hasan'ın alacaklılarının davaları yıllarca sürüp gitmiştir.

Hasan'ın Selefleri ve Sonuç

Hasan Paşa'nın selefi olan ve bu görevdeyken ferikliğe yükselen⁸⁵ İsmail Maşuk Paşa Ekim 1866'da görevden alındı. Bölgenin eşkıyadan arındırılması konusunda Bursa muvaffak olurken, İzmit'in arzu edilen başarıyı gösterememesi Paşa'nın gevşek yönetimine bağlanmıştır. Bu yüzden eşkıyalıkla mücadelede deneyimli ve muktedir birisi aranmış, neticede "zabt u rabt ve te'dîb ve tenkîl-i eşkıyaya muktedir olup" Tırhala gibi nazik bir bölgede bile eşkıyaya göz açtırmamış olan Hasan Tahsin Paşa'da karar kılınmıştır.⁸⁶ Gerçekten de eşkıya tenkili konusunda hayli mesafe alan Hasan Tahsin Paşa, başta göz rahatsızlığı olmak üzere birtakım sağlık sorunlarını gerekçe göstererek, İzmit'in havasının iyi gelmediğini belirtip istifa etti. Yerine Sultan Abdülaziz'in 21 Haziran 1867 tarihli iradesiyle "dirayet sadâkat ve ehliyeti mücerreb bendegândan" ve aynı zamanda şair olan Bosnalı Fazıl Paşa atandı.⁸⁷ Bundan bir buçuk yıl sonra Süreyya Paşa'nın Hudâvendigâr valiliğinden alınıp yerine İzzet Paşa'nın atanmasıyla birlikte, Bolu mutasarrıfı Âsaf Paşa da İzmit mutasarrıflığına getirilmiştir.⁸⁸ Âsaf Paşa bir süre sonra bölgenin iklimine alışmadığı gerekçesiyle ve becayiş yoluyla görev yerinin değiştirilmesini isteyince, İzmit mutasarrıflığına 10 Kasım 1869 tarihinde eski Filibe Mutasarrıfı Ahmed Atâ tayin edildi.⁸⁹ İki ay sonra Ahmed Atâ'nın Karesi'ye atanması üzerine yerine 1870 yılının Ocak ayında Edhem Paşa getirildi.⁹⁰ 1871 yılında Edhem Paşa'nın Kütahya mutasarrıfı ile becayişleri sonucu Hasan Bey⁹¹ İzmit mutasarrıfı oldu.⁹²

Bu arada İzmit'in idari statüsünde değişiklik yapıldı. Önce, Hudâvendigâr vilayetinin yükünü hafifletmek ve bürokrasiyi hızlandırmak amacıyla buradan ayrılarak Zaptiye Müşiriyeti idaresine bağlandı. Ancak beklenen fayda hâsıl olmadığı gibi, muamelat bakımından türlü karışıklıklar ortaya çıkınca bu tarzdan vazgeçildi. İzmit, 26 Kasım 1871 tarihli kararlar yeniden Hudâvendigâr vilayetine bağlandı.⁹³ Bundan iki ay sonra sancağın idari statüsünde yeni bir dönem başladı. Nafia Nazırı İbrahim Edhem Paşa'nın burada yaptığı incelemeler neticesinde İzmit'in idare-i mahsusa ile yönetilmesini tavsiye etmesi

83 BOA, MVL, nr. 729/34.

84 Ailesiyle birlikte İzmit'te Hüseyin Paşa Camii haziresinde medfun bulunan Hasan Paşa'nın mezar taşı kitabesi "Rumeli Beylerbeyliği payelülerinden İzmid Mutasarrıfı esbak saâdetlü Hasan Paşa rûh-ı şerîfi için fâtiha-Fi 15 Zilhicce 1288" şeklindedir. Mezar taşı resmini paylaşan Resul Narin Bey'e müteşekkirim.

85 Ferik Maşuk Paşa'ya 3 Ekim 1863 tarihinde ikinci rütbeden Osmanlı nişanı beratı verilmiştir (BOA, İ. DH, nr. 515/35058).

86 13 C 1283 (22 Ekim 1866), BOA, İ. MMS, nr. 33/1336; A. MKT. MHM, nr. 365/88.

87 18 S 1284 (21 Haziran 1867), BOA, İ. MMS, 35/1422. "İzmid'in âbihevâsı çâker-i kemînelerine muvâfik gelmediğinden nâşî muzdarib'ül-hâl olduğuma ve zaten gözlerim rencûr ve bitâb olmak hasebiyle bu cihetten dahi müteallim bulunduğuma ve bu havalide lehu'l-hamd ve'l-minne eşkıya gâilesi mündefî' olup emr-i asayişin istikrarı hâsıl olduğuna mebnî buradan infikâki arzu ve emel eylediğimden..." (lefl).

88 22 Receb 1285 (7 Kasım 1868), BOA, İ. MMS, nr. 36/1493; A. MKT. MHM, nr. 426/61; 426/92. Hudâvendigâr Valisi İzzet Paşa'nın iltimasıyla Âsaf Paşa'ya 16 Mart 1869'da Rumeli Beylerbeyliği payesi verilmiştir (BOA, İ. DH, nr. 589/40966; A. MKT. MHM, nr. 439/81).

89 BOA, BOA, İ. DH, nr. 601/41917; *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*, nr. 1278, 9 Şaban 1286. Âsaf Paşa'nın mazeretini makul bulan hükümet, şimdilik becayişe uygun yer olmadığından, ileride yer boşalması durumunda atamak üzere, onu merkeze çekmiş, bir süre sonra da Amasya mutasarrıflığına atamıştır (Ahmed Lütfi, Tarih, XII, 73).

90 *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*, nr. 1328, 30 Şevval 1286/1 Şubat 1870; Ahmed Lütfi, Tarih, XII, 73).

91 Bu, farklı bir Hasan'dır. Çeşitli yerlerde görev yaptıktan sonra 1868'de Bingazi mutasarrıflığına atandığında, Trablusgarp Valisi'ne gönderilen yazıda kendisi hakkında şunlar kaydedilmiştir: "Mutasarrıf-ı müşârun-ileyh mukaddem ve gayûr ru'yet-mendân-ı bendegân-ı saltanat-ı seniyyeden olarak şâyân-ı mürâ'ât bulunmuş olmakla vusûlünde oraca dahi ilan-ı memuriyeti ile beraber hakkında zaten ve maslahatenriâyet-i lâyıka ve teshîlât-ı mukteziyyenin ifâsına himmet buyrulması siyakında şukka." (23 ZA 1284/18 Mart 1868, BOA, A. MKT. MHM, nr. 402/39).

92 Ahmed Lütfi, Tarih, XII, 105.

93 BOA, İ. DH, nr. 642/44646.

üzerine, 29 Ocak 1872 tarihli irade ile İzmit “müstakil mutasarrıflık” haline getirildi.⁹⁴ Aynı yılın ortalarında Niğde’ye atanan bir başka Hasan, yerini *Tercümân-ı Ahvâl’in* müessisi gazeteci Agâh Efendi’ye bıraktı.⁹⁵ Bir yıl sonra, 1873 yılında, Agâh Efendi’nin azledilmesi üzerine İzmit Mutasarrıflığı’na Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu kâtipliğini yürüten Mehmed Emin Bey atandı.⁹⁶

Sonuç olarak bir değerlendirme yapmak gerekirse, İzmit’te 1856-1873 arası kapsayan 17 yıl zarfında tam 16 yöneticinin işbaşına gelmesi, her şeyden önce Tanzimat’ın sosyal ve iktisadî hedeflerine engel teşkil etmiştir. Birkaç kamu binasının inşası hariç tutulursa, Tanzimat projeleri hayata geçirilememiş, devlet yatırımları durmuş veya sonuç alınması gecikmiştir. Vergi yolsuzluğu, asayişsizlik ve eşkıyalık, sorun olmaya devam etmiştir. Bunda sancak yöneticisinin sık sık el değiştirmesi kadar, merkezî idarenin karşılaştığı yeni sorunların doğurduğu istikrarsızlık da etkili olmuştur. Hasan Paşa ve yandaşlarının yolsuzlukları, ahaliyi tedirgin edip ümitsizliğe sürüklediği gibi, hukuka, dolayısıyla devlete güveni sarsmıştır. Garip bir tecelli olarak, Hasan’ın seleflerinden Hasan Remzi ve Tufan paşalar ile halefi İsmail Maşuk Paşa’nın Sinop kaymakamlığından İzmit’e gelmelerine karşılık, Hasan sürgün bir mahkûm olarak İzmit’ten Sinop’a gitmiştir. Hasan’ın Kocaeli’ne atanmasını alkışlarla karşılayan, ama aslında rahat yüzü görmediği halde şikâyete cüret dahi edemeyen kamuoyunun, Ahmed Vefik’in müfettiş sıfatıyla İzmit’e gelmesiyle birlikte birden bire Hasan’ın aleyhine dönmesi, halkın devletin gücünü ve şefkatini hissetmeye başladığı şeklinde yorumlanabilir. Ahmed Vefik’in hem yolsuzluğun üzerine gidip hem de birtakım yatırımları başlatması ahaliye güven aşlamış olmakla birlikte, alt üst olan kurumsal yapıyı onarmak ve güçlü bir bürokrasi tesis etmek kolay olmamıştır. Hasan’ın halefi Maşuk Paşa’nın üç yıllık idaresini izleyen yedi yıl içerisinde sekiz defa yönetici değişmiş olması, bunun açık göstergesidir.

94 BOA, İ. MMS, nr. 42/1740.

95 16 CA 1289 (22 Temmuz 1872), BOA, İ. DH, nr. 654/45467; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 1505, 18 Cemâziyelevvel 1289; Ahmed Lütfî, *Tarih*, XIV, 25.

96 21 C 1290 (16 Ağustos 1873), BOA, A. MKT. MHM, nr. 461/98; Ahmed Lütfî, *Tarih*, XIV, 67.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

Sadaret Divân-ı Hümayûn Mühimme Kalemi (A. DVN. MHM)

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM)

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ (A. MKT. MVL)

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayât (A. MKT. UM)

Sadaret Teşrifat Kalemi (A. TŞF)

Cevdet Dâhiliye (C. DH)

İrade Dâhiliye (İ. DH)

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS)

Meclis-i Vâlâ Riyaseti (MVL)

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE)

Zaptiye Nezareti (ZB)

2. Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahmed Lütfi, *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. X, XII, XIV, haz. M. M. Aktepe, TTK Yayınları, Ankara 1988-1990.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

İnal, İbnülemin M. Kemal, *Son Sadrazamlar*, c. I, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

Kaya, Şennur, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmit Kenti*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2009.

Öntüç, M. Murat, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya 2009.

Saint-Laurent, Béatrice "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. P. Dumont-F. Georgeon, çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 79-98.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye, Defa 10, 16, 17, 19, Dârü't-Tıbaat'ül-Âmire, İstanbul 1272, 1278, 1279, 1281.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2006.

Tural, Erkan, "Kuzeybatı Anadolu Kentlerinde İki Osmanlı Aydın ve Ahmed Vefik Paşa Raporu", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. 16, Sayı 2, Nisan 2007, s. 95-119.

3. Süreli Yayınlar

Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis

Takvim-i Vekâyi

Tercümân-ı Ahvâl

EK: 1856-1873 DÖNEMİN KOCAELİ SANCAĞI YÖNETİCİLERİ

ADI	UNVANI	GÖREV TARİHİ
Hüseyin Remzi Paşa	Kaymakam	1854-1857
Vahid Paşa	Mutasarrıf	1857-1858
Ömer Tufan Paşa	Kaymakam	1858-1860
Ragıp Paşa	Kaymakam	1860-1861
Cemil Bey	Kaymakam	1861-1861
Mustafa Arif	Kaymakam	1861-1861
Hasan Paşa	Kaymakam/Mutasarrıf	1861-1863
İsmail Maşuk Paşa	Mutasarrıf	1863-1866
Hasan Tahsin Paşa	Mutasarrıf	1863-1867
Fazıl Paşa	Mutasarrıf	1867-1868
Âsaf Paşa	Mutasarrıf	1868-1869
Ahmed Atâ	Mutasarrıf	1869-1870
Edhem Paşa	Mutasarrıf	1870-1871
Hasan Bey	Mutasarrıf	1871-1872
Agâh Efendi	Mutasarrıf	1872-1873
Mehmed Emin Bey	Mutasarrıf	1873-1874

Hasan Paşa'nın Mezarı

Huve'l-Bâkî
Rûmeli Beylerbeyliği pâyelûlerinden
İzmîd mutasarrıfı
Esbak saâdetlû
Hasan Paşa rûh-i
Şerîfi için Fâtiha
Fî 15 Zilhicce 1288